

Ставлення німецької окупаційної адміністрації до владних структур Білоруської Народної Республіки в 1918 р.

Стаття присвячена ставленню німецької окупаційної адміністрації до владних інституцій Білоруської Народної Республіки після проголошення її незалежності в березні 1918 р. Головним є виокремлення ключових складових білорусько-німецького співробітництва у військово-політичній, економічній, культурній сферах, наголошенні на винятковій ролі німецького фактора в національно-державному будівництві, визнанні БНР де-юре на міжнародній арені.

Ключові слова: Білоруська Народна Республіка, німецька адміністрація, Народний Секретаріат, Статутні грамоти, територія, кордони.

Статья посвящена отношению немецкой оккупационной администрации к институтам Белорусской Народной Республики после провозглашения ее независимости в марте 1918 г. Внимание уделено выделению ключевых составляющих белорусско-германского сотрудничества в военно-политической, экономической, культурной сферах, подчеркивание исключительной роли немецкого фактора в национально-государственном строительстве, признании БНР де-юре на международной арене.

Ключевые слова: Белорусская Народная Республика, немецкая администрация, Народный Секретариат, Уставные грамоты, территория, границы.

The article is devoted to the attitude of German occupation administration to the governing institutions of the Belarusian People's Republic after the proclamation of its independence in March 1918/ The author defines the main components of the Belarusian-German cooperation in military, political, economic and cultural spheres, underlining significant role of the German factor in nation forming process recognition Belarusian People's Republic de jure in the international arena.

Key words: Belarusian People's Republic, the German Administration, National Secretariat, Statutni letters, territory, frontiers.

Дослідження вищезокресленої проблеми є своєчасним і нагальним та передбачає прискіпливий, ґрунтовний, всебічний аналіз стратегічних планів Німеччини стосовно владних структур Білоруської Народної Республіки (БНР) у 1918 р. Здобуття колишніми республіками Радянського Союзу незалежності вимагає від історичної науки об'єктивного дослідження питань національно-державного будівництва, складовою яких було проголошення БНР у березні 1918 р.

Білоруські вчені справедливо наголошують на тому, що ця тема стала однією з найбільш дискусійних в історіографії та публіцистиці. Метою нашої роботи є виявлення ключових напрямків політики Німеччини щодо Білорусі в 1918 р., а завданнями – визначення сутності політики воєнно-окупаційної влади крізь призму національних, соціокультурних, конфесійних процесів та впливу німецької адміністрації на білоруський національний рух.

З приходом до Мінська німецьких окупаційних військ між білоруською владою і німецьким командуванням розпочалася смуга невизначених стосунків. Хоча відразу ж у місті легалізувалася діяльність Виконавчого комітету Ради з'їзду, поновлювалася робота Виконкому Центральної білоруської військової ради, який і вирішив взяти на себе завдання охорони порядку у Мінську. Створювалася білоруська комендатура на чолі з К.Єзовітовим. Були зайняті телефонна станція, телеграф, будівля Надзвичайної комісії, інших радянських установ. Ця акція проводилася спільно з частинами корпусу Ю.Довбор-Мусницького, що увійшли до міста. Мінськ був розділений на два райони: північно-західний знаходився під контролем білоруської комендатури, південно-східний – під владою легіонерів генерала Ю.Довбор-Мусницького.

Штабом 10-ї німецької армії 10 травня було затверджено ухвалу "Про дотримання громадського спокою і безпеки німецьких військ в окупованих місцевостях". Увесь його зміст зводився до одного: "Страта всіх, хто закликає до непокори німецьким військам чи до озброєних дій проти німецької армії" [13, с. 19].

Розглядаючи Білорусь як частину Росії, німецькі окупаційні війська незабаром оголосили, що вони не можуть допустити існування поруч зі своєю – влади білоруської. У результаті такої заяви, зробленої в доволі різкій формі, Народний Секретаріат мав відмовитися від владних функцій, залишившись разом з Виконавчим Комітетом політичним центром, що об'єднував і організовував суспільне життя Білорусі і відстоював її інтереси.

Один з учасників білоруського національного руху Н.Недасек підкреслював, що перша німецько-кайзерівська окупація різнилася від другої, гітлерівської. Під час першої у німців не було чітких намірів будувати нову Європу і змінювати карту старої Європи переміщенням і знищенням цілих народів, як це робили гітлерівці. Кайзерівська окупація була суто військовою, і у цивільне життя німці тоді практично не втручалися. А звідси цивільні установи Білоруської Народної Республіки на чолі з її урядом могли спокійно проводити роботу з державного будівництва. Природно, будь-яку військову акцію німців

доводилося спиняти, проте так само була спаралізована й польська воєнщина Ю.Довбар-Мусницького, що позитивно позначилося на національній справі [17, с. 23].

Проте наступні кроки німецької військової адміністрації яскраво довели протилежне. Загалом стосунки з німецькою адміністрацією почали складатися після того, як 28 лютого 1918 р. делегація Народного Секретаріату на чолі з Й.Воронко відвідала її резиденцію в Мінську, висловивши лояльність до нової влади. Саме з нею керівництво білоруського національного руху пов'язувало свої сподівання щодо реалізації планів відродження білоруської незалежності. Дещо раніше, 25 лютого, Народний Секретаріат видав постанову, згідно з якою "всі державні установи, капітали і цінності, що їм належать і складають народну власність, є народним надбанням і переходять у володіння і користування Народного Секретаріату". Реакція на цю заяву була миттєвою. Того ж дня німецький комендант міста із загоном солдатів з'явився до будинку Народного Секретаріату, наказавши його членам і службовцям залишити приміщення. Крім того, був вчинений обшук, знятий білоруський національний прапор [11, с. 34–35].

Білоруський історик Р.Платонов підкреслює, що прапор був не просто знятий, а зірваний і кинутий на землю, а замість нього вивішений німецький. Також була конфіскована скарбниця Народного Секретаріату [18, с. 52]. Цей інцидент став свідченням демонстрації сили і яскраво продемонстрував, хто віднині ставав господарем на білоруській землі. Білоруський дослідник Г.Далідович з цього приводу писав, що німці є німці: продуманість в усьому, контроль, режим і головне – обережність. Вислухавши білоруську делегацію, їх не задовольнило, по-перше, що Народний Секретаріат у І Статутній грамоті публічно їх не привітав, а по-друге, вони посилалися на те, що немає відповідних вказівок із Берліна і їм слід турбуватися про свою армію. Інакше кажучи, німці ухилилися від будь-якої конкретики. У Вільно і Києві вони поводитися інакше, бо там була інша ситуація – сильніший національний рух. Невідомо, на скільки кайзерівці планували залишитися у Мінську, у Білорусі – надовго чи не надовго, але історія ще раз показала – окупанти є окупанти; не дуже зважають на слабких, насамперед думають про власні інтереси, підтримують в окупованих не свідоме, а те, що їм потрібно, нищать звичаї, пам'ятники історії культури, мову, з метою притлумити історичну пам'ять народу, перетворити народ на слухняну рабсилу [4, с. 36].

Із захопленням німецькими військами Мінська в місті заборонялася діяльність партій і громадських організацій, які стояли на платформі радянської влади, але дозволялася діяльність Союзу земельних власників, клерикальних організацій, різних партій ліберальної орієнтації. На окупованій території запроваджувався військовий стан.

Німецькою адміністрацією відтворювалася дореволюційна система місцевого самоврядування – апарат, за допомогою якого можна було б ефективніше здійснювати управління на захоплених територіях, зв'язуватися із місцевим населенням, придушувати його опір, грабувати матеріальні цінності. Окупаційна влада проголосила про свій намір працювати в цілковитому контакті із органами земського і міського самоуправління. До новостворених органів влади в м.Мінську увійшли власники фабрик і заводів, поміщики, чиновники, керівники різних буржуазних союзів і товариств, колишні агенти царської охоранки.

Відповідно до розпорядження Головнокомандувача 10-ї німецької армії генерала Фон Фалькенгайма, містом мала керувати Управа під регулярним наглядом з боку військової влади. Управа складалася із міського голови і необхідної кількості членів, котрі мали виконувати свої службові обов'язки під керівництвом міського голови. Далі в цьому документі йшлося про те, що міський голова і члени Управи призначаються головнокомандувачем за пропозицією коменданта, при цьому вони у будь-який момент можуть бути звільнені. З членів Управи призначався і постійний заступник міського голови. Німецьким командуванням були видані дозволи на право носіння зброї для 34 службовців Мінської повітової Земської Управи. На адміністрацію Мінської Земської Управи покладалися функції із задоволення окупаційних властей квартирами, меблями, постільною білизною, штатом перекладачів, робітниками для різних потреб, забезпеченням продовольством, гужовим транспортом. Управа була зобов'язана покривати своїми засобами витрати, які йшли на утримання міських установ і підприємств, таких як: водопровідна і електрична станції; міські лікарні; школи і училища; пожежні команди; міліцію і поліцію; мирових суддів. Окупаційна податкова система була покликана не тільки покривати витрати на утримання німецької військової адміністрації, але і слугувати джерелом її збагачення.

З першого ж моменту окупації німецькими військами Мінська адміністрація Мінської повітової Земської Управи почала добиватися видання на території міста так званих бонн. Вони мотивували це недостатньою кількістю дрібних розмінних грошей. Так, у проханні від 14 березня 1918 р. міський голова П.Ташенко просив капітана Пільца прийняти делегацію представників міста, бірж, товариств і банків з питання про курс карбованця і видання в місті бонн.

Згодом у листі Верховного командувача 10-ю німецькою армією повідомлялося про те, що ходіння бонн може бути обмежене лише кордонами м.Мінська; паралельний обіг бонн з іншими знаками і знаками Обер Оста є недопустимий; міський карбованець (бонна) прирівнюється до осткарбованця і до двох німецьких марок; термін ходіння бонн обмежений двома роками; їхній випуск повинен здійснюватися серіями. Німецька військово-окупаційна влада прагнула жорстко контролювати діяльність Земської Управи. Фактичне керівництво німецьке командування проводило через призначеного ними

градонаачальника, не враховуючи думки органів самоврядування. Від керівництва Управи вимагалось постійно надсилати всі рішення і ухвали Управи в перекладі німецькою мовою.

У квітні 1918 р. Мінська міська дума направила до німецького градонаачальника депутацію з проханням зберегти демократичні організації (меншовицькі і есерівські), а також дозволити скликати з'їзд місцевого самоуправління. Проте і ця пропозиція була відхилена [13, с. 24–25].

Як бачимо, німецькі окупаційні власті не визнали влади Народного Секретаріату. Інакше кажучи, не надали йому реальних повноважень. Новій Раді довелося проводити доволі важку роботу за несприятливих умов. Країна була зайнята німецькими військами, влада також належала їм. Рада ставила собі за мету відродження білоруської державності, врегулювання питання кордонів, втілюючи у життя ідею білоруської незалежності. На практиці ж ставлення до білоруського уряду окупаційної влади залишалось незначним, у будь-якому разі не досить сприятливим [15, с. 48].

Діяльність Народного Секретаріату після укладення Брестського миру звелася фактично до тупцювання на місці. І це при тому, що білоруські державні органи мали змогу збиратися вільно, без офіційного повідомлення німців, для обговорення нагальних проблем. Спритні політики-німці немовби натягували у своєму дипломатичному інструменті й білоруську струну, щоб загарати на ній у слушний момент.

Навесні 1918 р. діячі БНР докладають неабияких зусиль для нормалізації стосунків з Німеччиною і прагнуть добитися її підтримки у справі будівництва незалежної білоруської держави. Робота велася у двох напрямках: розвиток взаємин з урядовими відомствами Німеччини і з німецькими військовими колами на Східному фронті.

Перша ініціатива у налагодженні контактів з німцями належить Віленській білоруській раді. У березні 1918 р. вона вітала визнання Німеччиною незалежності Литви, але при цьому звертала увагу на те, що Тариба не може виступати від імені усіх жителів Литви. У зверненні, яке діячі Ради направили до Берліна, наголошувалося, що пошматовані Литовським договором білоруські землі в силу політичної і економічної необхідності повинні злитися в єдину Білорусько-Литовську історичну державну одиницю, вільну і самостійну – цій меті підпорядковані всі прагнення білоруського народу по той і по цей бік штучно створеного кордону, що розірвав навпіл єдине ціле. Це спричинене тим, що під час вирішення Литовського питання було заслухано голос не усього населення, а голос установи, що може вважатися представництвом лише частини населення Литви – литвинів, які складають близько 40% населення, але зовсім не представництвом Литви [19, с. 44].

Жорстка політика німецьких властей, як уже зазначалось, ускладнювала всю діяльність Народного Секретаріату БНР. Це підтверджує наступний факт. Навесні 1918 р. один з членів білоруського уряду Л.Заяц передав німецькому військовому командуванню прохання про прагнення скоординованості дій щодо білоруського населення. На це отримав категоричну відповідь, а саме: влада у зайнятій німецькими військами області належить німецькому військовому командуванню і немає підстав спільно вирішувати всі справи, що стосуються місцевого населення, це є прерогативою окупаційного уряду [1, с. 78].

Проголошення Акту від 25 березня 1918 р., який не дав реальної влади у Білорусі, мало досить значні наслідки для білоруського руху. Перш за все, Раду залишають земська і міська групи (йдеться про м.Мінськ, оскільки інші міста і земства ще не входили до складу Ради), котрі відстоювали ідею федерації з Росією і на місце яких до складу Ради запрошуються представники консервативної і клерикальної групи "Мінського Білоруського Представництва", що утворилося після приходу німців і об'єднувало поміщиків, чиновників і духовенство переважно західної орієнтації. Нові члени вносять з собою і новий елемент у діяльність Ради – німецьку орієнтацію. З одного боку, це диктувалося кон'юнктурними міркуваннями, а з іншого – надходженням повідомлень Віленської Білоруської Ради про лояльне ставлення німців щодо білоруського питання у кордонах першої окупації (діяльність мережі білоруських шкіл, яких нараховувалося близько 126, реорганізація Свічлоцької учительської семінарії у білоруську семінарію, відкриття білоруської кафедри у Вільно і низки інших культурних установ, розвиток білоруського книговидавництва). "Поховавши" актом від 25 березня 1918 р. російську орієнтацію, Рада БНР повинна була стати на шлях "вільного пошуку" нових "орієнтацій", без яких вона, звичайно, жити не могла [19, с. 45].

Відразу після цього проголошену Радою БНР незалежну білоруську державу підтримала Віленська Білоруська рада. У резолюції від 26 березня 1918 р. разом з положенням про підтримку БНР Віленська Рада відзначила, що до вирішення питання про перегляд Брестського договору вона буде проводити роботу зі створення на території білорусько-литовської окупації Литовсько-Білоруської держави та забезпечення західних етнографічних кордонів і захисту прав білоруського народу в межах цієї території.

Водночас німецький уряд розглядав військові, політичні та економічні аспекти ситуації радше з позиції необхідності зміцнення окупаційного режиму, максимального викачування на завершальній стадії світової війни сировинних і продовольчих ресурсів з Білорусі. Дотримуючись своїх військово-політичних цілей, монархічна Німеччина не визнавала і не збиралася визнавати будь-яку паралельну владу. До її планів не входило визнання білоруської державності навіть у вигляді структури, підпорядкованої окупаційній адміністрації. Заяви керівництва БНР про готовність йти в руслі німецької

політики не дали позитивних результатів. У Німеччини, як це можна стверджувати за Брест-Литовською угодою, були плани поділу Білорусі з приєднанням її північно-західної частини до Прусії [10, с. 23–24].

На початку квітня Томаш Гриб, який обіймав у Народному Секретаріаті посаду секретаря землеробства, запропонував наступну програму дій у стосунках з німцями: з'ясувати з військовою окупаційною владою, наскільки вона готова визнати у межах її окупації іншу владу; розробити конкретні практичні пропозиції Народного Секретаріату на найближчу перспективу; у разі невизнання окупаційною владою платформи Народного Секретаріату, подати йому у відставку і, таким чином, показати громадянам БНР і усьому світові, як виявились придушеними завоювання революції і вольності працелюбного білоруського народу. Але його заява залишилася не почутою не лише німцями, але й членами білоруського уряду [3, с. 128].

5 квітня 1918 р. діячі БНР закликали канцлера Німеччини офіційно визнати незалежність Білорусі. Проте Берлін відмовився це зробити, пославшись на те, що це суперечитиме умовам Брест-Литовського мирного договору. Не отримавши очікуваної підтримки з боку уряду Німеччини, керівники БНР вирішили звернутися безпосередньо до кайзера Вільгельма II. За свідченням учасника тих подій В.Годлевського, ініціатором даної акції став керівник Мінського білоруського представництва (основу даного об'єднання складали партії, які представляли велику буржуазію і поміщиків Білорусі) Р.Скірмунт. Не можна сказати, що дана пропозиція була захоплено сприйнята діячами БНР, серед яких нараховувалось багато соціалістів із антимонархічними позиціями. Але все-таки більшість членів Ради підтримало її, керуючись кон'юнктурними міркуваннями. В.Годлевський стверджував, що звернутися до німецького імператора білорусам порадили представники німецької окупаційної адміністрації. На це вказують і архівні матеріали, зокрема, лист, який Президія Ради БНР направила Я.Воронці від 7 квітня 1918 року. У ньому зазначалась: "... за нашими відомостями німецька влада ставить питання про визнання незалежності Білорусі у розрізі того, чи Ліфляндія і Естляндія будуть об'єднані з Німеччиною. Це впливає з нашого географічного розташування – між прибалтійськими землями і Україною. Німці готові підтримати наше державне будівництво, заявляючи, що за допомогу вимагатимуть митного союзу Білорусі з Центральними державами. Вони також не мають довіри до лівих сил у питанні державного будівництва, і запорука успіху криється у залученні до справи поміркованих діячів..." [1, с. 90].

На три надіслані до Берліна Статутні грамоти Рейхсканцлер повідомив білоруському керівництву, що Берлін розглядає Білорусь як "частину Радянської Росії" і що за Брестським договором без уряду В.Леніна це питання самостійно вирішити не в змозі [8, с. 110–111].

Як бачимо, визнання незалежності Білоруської Народної Республіки із боку Кайзерівської Німеччини відкладалося на невизначені терміни. І це незважаючи на те, що білоруський уряд протягом квітня місяця з затятою наполегливістю усілякими методами домагався від німецької військової адміністрації якщо не визнання незалежності БНР, то хоча б заступництва, покровительства, а в окремих випадках – дотримання нею елементарних правових норм стосовно білоруського населення. Останнє питання піднімалося на одному з засідань білоруського керівництва, на якому було вирішено направити делегацію до німецького генерал-коменданта "з метою з'ясування причин арештів білоруських солдатів і військовозобов'язаних і вивезення їх невідомо куди, а також вирішення питання про реєстрацію білорусів..." [1, с. 92].

Після низки невдалих спроб заручитися підтримкою німців центр дипломатичної діяльності представників БНР на деякий час переміщується до Києва. 25 квітня 1918 р. делегація БНР у Києві направила німецькому послу в УНР звернення, в якому приводилось багато аргументів на захист ідеї відродження білоруської державності. У документі говорилось і про те, що Білорусь до 1569 р. була самостійною державою, після чого існувала як федеративна суверенна частина Речі Посполитої. Делегація вважала, що "повного злиття народних білоруських мас з Росією не могло відбутися з тієї лише причини, що за своєю культурою білоруський народ схиляється до західноєвропейських країн, а не до Сходу". Також білоруські чільні представники сподівалися, що, виходячи з економічних і політичних інтересів, Німеччина повинна підтримати БНР. У крайньому разі БНР змушена буде піти на союз з Росією або ж республіку зможе поглинути Польща. У зверненні наголошувалося: "Можливо, для німецької політики байдужі кордони Білорусі на сході, але посилення Польщі за рахунок Білорусі надасть полякам сприятливий ґрунт будувати Велику Польщу, що навряд чи може входити до інтересів Німеччини". Були вироблені конкретні пропозиції для німецького уряду, серед яких можна виокремити наступні: прохання про визнання самостійності Білорусі і влади в особі Ради і її коаліційного міністерства; встановлення з місцевою німецькою владою таких взаємин, за яких білоруський уряд міг би здійснювати владні повноваження у східній частині Білорусі, зайнятій більшовиками; збереження цілісності Білорусі у її природних історичних і етнографічних кордонах. Йшлося про Гродненщину, течію Прип'яті і місто Вільно як "розумовий центр Білорусі" [6, с. 11]. Члени делегації намагалися переконати посла в тому, що питання про самостійність Білорусі є наболілим і що від німецького уряду залежить його позитивне рішення. Якщо ж німецький уряд залишить його без уваги, погляди білоруського народу будуть спрямовані в інший бік, "напевно, менш сприятливий для німецьких інтересів". У листі делегації мова йшла і про те, що управляти Білоруссю за допомогою лише військової сили, без сприяння уряду БНР "не настільки приємно, корисно і плідно для майбутнього, ніж надати цьому уряду і народу

підтримку і тим викликати його симпатії". Також наголошувалося, що розчленування Білорусі на частини сусідами і їх посилення за її рахунок не може відповідати інтересам Німеччини. У разі зацікавленості Німеччини білоруським питанням делегація Білоруської Народної Республіки пропонувала визнати самостійність Білорусі, Раду БНР і уряд, а також налагодити з місцевою німецькою владою такі стосунки, за яких Рада БНР могла б організувати свої збройні сили для встановлення своєї влади на території Радянської Білорусі. З іншого боку, не в інтересах німецького уряду могло стати і розчленування Білорусі на частини між сусідами і посилення їх за рахунок Білорусі, на що сподівалися білоруські урядовці.

Водночас Рада БНР направляє телеграму німецькому імператору Вільгельмові II зі словами щирої вдячності за звільнення Білорусі німецькими військами від тяжкого гніту, чужого знуцання й анархії, що панувала тут.

У Меморандумі Народного Секретаріату Імперському Канцлеру Німеччини, оприлюдненому у квітні 1918 р., наголошувалося на тому, що ще влітку 1915 р. німецькі війська, оволодівши Белостоком, Гродно і Вільно, увійшли на землі здавна заселені білоруським народом. 21 лютого німецькі війська зайняли вже більшу частину Білорусі, включаючи Мінськ, який на сьогодні є центром політичного життя країни. Все політичне життя країни нині знаходиться у сфері впливу німецької держави. Не маючи достатньо повних даних, щоб судити про найближче майбутнє своєї країни, і припускаючи, що німецький уряд не стане на заваді і не чинитиме перешкод щодо Білорусі, які суперечать правам і національно-політичним прагненням білоруського народу, обрана законною представницькою установою країни – Радою Білоруської Народної Республіки виконавча влада – Народний Секретаріат Республіки – звертався до німецького уряду з наступним викладом інтересів білоруського народу і своїх дій, спрямованих на їх задоволення, а саме, що білоруський народ жив і проживає цілісною масою у басейнах верхнього і середнього Дніпра, Немана і Західної Двіни, обіймаючи територію приблизно 300000 км² із загальною кількістю населення 15 млн. Ця територія межувала на заході з Литвою, етнографічною Литвою і Польщею, на півдні – з Україною, на сході і півночі – з Росією. Найдовший кордон з Україною складає 1/3 всієї прикордонної смуги. Найменший – з Польщею. З сумом констатувалося, що робота Народного Секретаріату була перервана у результаті "прохолодного" ставлення місцевих властей, які позбавили Народний Секретаріат приміщення, архіву і коштів. У силу цього Народний Секретаріат був змушений тимчасово, до з'ясування ставлення до нього німецького уряду, мінімально згорнути виконання своїх функцій. А далі ще більше: "Рада БНР декларувала незалежність цілісної і неподільної Білорусі і просить Вашу Імператорську Величність про її захист, з метою зміцнення державної незалежності краю в союзі з Німецькою імперією. Лише під захистом Німецької імперії край бачить свою щасливу долю в майбутньому" [5, с. 27].

Варто наголосити, що проголошення незалежності БНР, внутрішньополітичні розбіжності у керівництві республіки, направлення телеграми Вільгельму II, підтримка німецькою владою правого, несоціалістичного крила Ради привели до розколу Білоруської Соціалістичної Громади і вищих органів БНР. На основі БСГ утворились три нові партії: Білоруська партія соціалістів-революціонерів (БПС-Р) на чолі з Т.Грибом, П.Бордуновою та І.Мамонько; Білоруська соціал-демократична партія (БСДП), лідерами якої були А.Смолич, Б.Тарашкевич, С.Рак-Михайловський, І.Льосик, брати Луцкевичи, і Білоруська партія соціал-федералістів (БПС-Ф) під керівництвом Я.Воронки, О.Цвікевича, І.Середі, К.Єзовітова. Всі три партії обстоювали ідею незалежності БНР, проте у галузі зовнішньої політики більша частина керівництва БСДП і БПС-Ф виступала за союз з Німеччиною. Багато з лідерів БПС-Р розглядали і Німеччину і Росію як окупантів і ворогів БНР. Разом з тим в середині цих партій були прихильники пропольської, пролитовської і проросійської орієнтації.

У той же час і Радянська Росія була занепокоєна створенням БНР і посиленням позицій Німеччини у Прибалтиці, Білорусі та Україні. Росія вміло використовувала антинімецькі настрої частини білоруського населення, незадоволеного окупаційною політикою німців.

Німецька влада проводила в Білорусі значні реквізиції цінностей, майна і продовольства, була накладена квартирна повинність.

Однією з найпоширеніших форм пограбування селян було вилучення сільськогосподарської продукції і сировини, що систематично проводилися окупаційною владою за допомогою місцевих органів самоврядування. Згідно з розпорядженням армійського командування, до списку реквізиційних продуктів були внесені практично всі їстівні і кормові запаси населення. По селах розклеювалися накази, що забороняли без дозволу німецьких властей розпочинати косіння трав, збір овочів і фруктів, рубку лісу, вилов риби. Так, у розпорядженні німецького коменданта в місті Дісна від 28 вересня 1918 р. наголошувалося:

- продаж худоби, зерна, сіна, соломи і картоплі має здійснюватися тільки з дозволу офіцера з госпчастини;
- щонеділі здавати з кожної курки по 1 яйцю, з кожної корови – по 1,5 літра молока.

Реквізиційні поставки досягали значних розмірів. Окрім сировини і зернових, реквізиції піддавалася худоба, що знаходилася у розпорядженні селян. На вимогу окупаційних властей кожна волость, наприклад Могилевського повіту, була зобов'язана постачати на потреби німецької армії і для Німеччини по 800 пудів м'яса на місяць. Масові реквізиції призвели до повного винищення великої рогатої худоби,

свиней, свійської птиці. Але і на цих величезних цифрах німецька влада не зупинялася. Реквізиції перетворювалися на справжній грабiж сiльських жителiв. Нiмцi вiднiмали у селян все, аж до печеного хлiба i предметiв домашнього вжитку. Згiдно зi звiтом окупацiйних властей, в одному з округiв, що охоплював невелику територiю Бiлорусi, за два роки було зiбрано у селян 2687 тис. штук яець, 890 тис. з них було вiдправлено до Нiмеччини i лише 575 тис. залишено населенню. З 63290 кг виловленої риби 27 тис. кг вiдправлено до Нiмеччини.

У бiльшостi випадкiв за вилученi продукти харчування, сiльськогосподарську сировину, худобу селянин отримував квитанцiї i лише в окремих випадках – мiзерну грошову компенсацiю [13, с. 26].

Мiнська мiська дума у квітнi 1918 р. писала наркому закордонних справ, що нiмцi паралiзували роботу мiсцевих органiв влади, проводять масовi арешти у Мiнську, вивозять жителiв, нехтують демократичними правами i свободами. Закордонне вiдомство Радянської держави направило ноту протесту нiмецькому уряду стосовно полiтики Нiмеччини у Бiлорусi i жорстких акцiй воєнних властей, "негiдних культурного народу".

Ще раз пiдкреслимо: радянська влада зайняла ворожу позицiю щодо БНР. У Декларацiї II з'їзду Рад Захiдної областi 13 квітня 1918 р. наголошувалось, що вороги Росiї створили бiлоруську контрреволюцiйну раду, яка виношує план зради трудящих мас i прагне створити нацiональну буржуазну державу пiд покровительством Нiмеччини [9, с. 114].

На вiдмiну вiд полiтикiв у Берлiнi, представники нiмецького вiйськового командування на Сходi проявили зацiкавленiсть до iдеї створення бiлоруської державностi. 28 березня 1918 р. командувач 10-ї нiмецької армiї генерал Е. фон Фалькенгайн видав розпорядження про передачу всiх державних установ краю у галузi торгiвлi, промисловостi, освiти, соцiального забезпечення i пропаганди пiд юрисдикцiєю Ради Бiлоруської Народної Республiки. I дійсно, протягом квітня–травня 1918 р. нiмецька влада в Бiлорусi переходить вiд настороженого ставлення до БНР до полiтики таємного, а потiм i вiдкритого спiвробiтництва з Радою i Народним Секретарiатом. У травнi 1918 р. у Берлiнi вiдбулася нарада представникiв генералiтету i дiлових кiл, на якiй обговорювалося питання про забезпечення доминування Нiмеччини на територiї колишньої Росiйської iмперiї. У Бiлорусi це яскраво проявилось у полiтицi керiвництва 10-ї нiмецької армiї, штаб якої у травнi 1918 р. було переведено з Вiльно до Мiнська.

27 травня 1918 р. Е. фон Фанкельгайн за власною iнiцiативою прийняв делегацiю Народного Секретарiату БНР. Він висловився за спiльну з кабiнетом БНР роботу з "умиротворення" краiни i розвитку бiлоруської культури, запевнивши, що нiмецький уряд вiзьме до уваги прагнення Народного Секретарiату i Ради жити у злагодi i дружбi з Нiмецькою державою, що у майбутньому принесе Бiлорусi бажанi позитивнi результати. Натомiсть, голова уряду i мiнiстр закордонних справ БНР Я.Воронка вiд iменi бiлоруської влади засудив росiйську позицiю стосовно БНР, пiдкресливши роль Нiмеччини у процесi виникнення бiлоруської державностi i висловився за спiльну "творчу роботу" з нiмецькою владою зi змiцнення БНР. Пiдсумком цiєї зустрiчi керiвникiв БНР i нiмецького командування стало фактичне визнання Нiмеччиною Народного Секретарiату як законного уряду Бiлорусi.

Влiтку 1918 р. нiмецька влада в Бiлорусi готова була пiдтримати процес створення бiлоруської нацiональної держави з пронiмецькою i антиросiйською орієнтацiєю. Командування 10-ю армiєю пiдтримувало перш за все несоцiалiстичнi полiтичнi сили БНР. У зв'язку з цим до лiта 1918 р. бiльшiсть у Радi БНР становили представники лiберально-демократичних органiзацiй i правого крила БСГ. Особливо тiснi стосунки з нiмецькою владою мав вiдомий бiлоруський полiтичний дiяч, колишнiй депутат I Державної Думи i голова Бiлоруського нацiонального комiтету (березень–червень 1917 р.) Р.Скiрмунт. Він досить чiтко i прозоро висловився про те, що зацiкавленiсть Нiмеччини у виникненнi Бiлоруської держави як буфера мiж Польщею, Литвою, Україною, Великоросiєю диктується не тiльки полiтичними, а й економiчними причинами. Бiлорусь – край сiльськогосподарський. Одна лише Мiнська губерня, при досить низькому розвитку сiльського господарства, давала надлишок хлiба понад 3 млн пудiв. Далi Р.Скiрмунт наголошував, що якщо за допомогою нiмецького капiталу i технiки осушити болота, то Полiсся, не кажучи вже про розвиток тваринництва в краi, – може забезпечити сiном всю Нiмеччину. Крім того, остання, як i ранiше до вiйни, може отримувати з Бiлорусi значнi запаси лiсу. З iншого боку, Нiмеччина мала забезпечити Бiлорусь усiма необхідними фабрикантами промисловостi, устаткуванням i машинами для сiльського господарства, надати технiчну допомогу у справi розвитку промисловостi [16, с. 40–41].

На середину лiта 1918 р. достатньо стриманi стосунки бiлоруського керiвництва з нiмецькою адмiнiстрацiєю вилилися у розширення владних повноважень Бiлорусi. Бiлоруському уряду дозволялася певна самостiйностiсть у тих сферах господарства i соцiального життя, якi не зачiпали нiмецьких iнтересiв i не перешкоджали здiйсненню окупацiйної полiтики. Це стосується освiти i культури, певною мiрою проведення самостiйної зовнiшньої полiтики. За iнiцiативою Народного Секретарiату, нiмецьке командування влiтку 1918 р. вело переговори з урядом Радянської Росiї про приєднання до територiї, яку уряд БНР вважав своєю, схiдних районiв Бiлорусi, зайнятих радянськими вiйськами. Представництва БНР були акредитованi в Українi i Литви, її дипломатичнi мiсiї працювали у Варшавi, Берлiнi, Копенгагенi та iнших мiстах [18, с. 53].

Зі зміною білоруського уряду 9 липня 1918 р. його новий глава Р.Скірмунт виступив з декларацією, у якій підкреслювалося, що найближчим завданням білоруської державної влади є діяльність у тісному контакті з окупантами; і хоча тягар окупації важкий, з ним слід миритися, як із неминучим злом [7, с. 51]. Окреслювалося також коло вирішення зовнішньополітичних питань. Головними, як і раніше, залишалися визнання білоруської державності країнами, що раніше входили до складу Російської імперії, Четвертим Союзом і нейтральними державами; встановлення дружніх взаємин з сусідами і якнайшвидше врегулювання питання кордонів, в першу чергу з Україною, проведення східного кордону, розмежування з Литвою у Віленщині, а також з Польщею і Росією за етнографічним принципом.

Важкого удару по надіях більшої частини національних діячів, які пов'язували побудову білоруської державності з політикою кайзерівської Німеччини, було завдано підписанням 27 серпня 1918 р. між Радянською Росією і Німеччиною додаткової угоди до Брест-Литовського мирного договору. У зв'язку з низкою невдач на Західному фронті Німеччина зобов'язувалася поетапно очистити райони Білорусі від Дніпра до Березини. У 4 статті зазначалося також, що Німеччина жодним чином не буде втручатися у стосунки між Радянською державою і її окремими областями, а отже, не буде підтримувати утворення самостійних державних організацій у цих областях. Наступного дня, 28 серпня, надійшов протест Ради БНР Рейхсканцлеру Німеччини Г.Гертлінгу проти відторгнення споконвічних білоруських земель і збільшення за їхній рахунок області Царства Польського, а також приєднання багатих областей до України [2, с. 75].

Як підкреслював відомий діяч БНР К.Єзовітов, відмова німців створити білоруську армію і зміцнити фінансову систему Білорусі, їх тактика лавіювання і поступок більшовикам привели до того, що офіцери БНР стали формувати білоруські партизанські загони без дозволу німецьких властей.

Керівництво БНР було стурбоване і тим, що Німеччина схвалювала претензії Литви на територію Віленщини і Гродненщини. Разом з тим командування 10-ї армії у Вільно у жовтні 1918 р. виступало за співробітництво між литовською Тарибою і віленською Білоруською Радою, фактично підтримавши перші кроки з формування білорусько-литовської армії.

На основі постійних відмов Німеччини визнати БНР у Раді у вересні 1918 р. складається блок представників партії Білоруських соціалістів-революціонерів з представниками утвореної у серпні Білоруської партії соціалістів-федералістів. До цього часу БПС-Р значно поширила свій вплив на білоруське селянство. ЦК БПС-Р однозначно висловився за свою соціалістичну орієнтацію, за відміну приватної власності на землю. Склад Ради наприкінці вересня поповнився представниками національних меншин і православного духовенства і у жовтні нараховував 101 особу. На початку жовтня Рада затвердила "Статут Білоруської Народної Республіки". У ньому підкреслювалося, що верховна влада на Білорусі належить білоруському та іншим народам, які населяють територію республіки. Верховна законодавча влада здійснюється Сеймом, обраним на основі загального рівного таємного пропорційного виборчого права. До виборів Сейму законодавча влада належить Раді БНР, а виконавча – Народному Секретаріату. 11 жовтня Народний Секретаріат був перейменований у Раду народних міністрів, яку очолив А.Луцкевич [1, с. 98].

У жовтні 1918 р. була оприлюднена нота Надзвичайної делегації Ради БНР (у Києві) на ім'я Голови Німецького Рейхстагу і Рейхсканцлера Німеччини, у якій вкотре наголошувалося на події, що сталася 25 березня 1918 р., – проголошенні незалежності БНР. Білоруський уряд своєчасно сповістив про це великі держави, прохаючи їх визнати державну незалежність Білорусі. Почекавши, Рада вирішила звернутися до верховної влади Німеччини з проханням про оборону білоруської державності і її підтримки. На ці звертання була отримана відмова, наголошуючи на тому, що перешкодою для визнання незалежності Білорусі є умови Брест-Литовської мирної угоди. Але треба зазначити, що ця угода на даний момент практично втратила силу з причини прийняття воюючими країнами принципів В.Вільсона. Делегація сподівалася, що позитивне розв'язання питання стане основою для нормалізації взаємин між обома державами у майбутньому [9, с. 115].

Надзвичайна делегація БНР на чолі з О.Цвікевичем схиляла німецького імперського канцлера визнати БНР і надати їм необхідну допомогу. Мотиви і аргументація були вже дещо іншими. Нині уже не походом на схід намагалися зацікавити керівників Німеччини, а погрозами світової пролетарської революції, приходом російських більшовиків на Захід. БНР була готова стати "заслоном" поширення більшовизму у Європі. "На сході все ще панує анархія, що будь-коли може розповсюдитися у межах Білорусі, принісши з собою страхіття кривавого терору і, крім того, розклад державного і суспільного життя". З Білорусі анархія може перекинутися на захід. А це потягне негативні наслідки для Німеччини і її східної політики. Звідси визнання БНР як держави необхідне і корисне як БНР, так і самій Німеччині. Визнання БНР не повинно було обмежитись формальним юридичним актом. Німеччина мала надати можливість білоруському уряду здійснювати функції державного будівництва і управління, а ще допомогти організувати збройні сили з метою самозахисту, і взагалі надати необхідну підтримку у його державній організаційній роботі [7, с. 58]. Проте через початок революції у Німеччині білоруські представники були вимушені повернутися до Мінська, так і не досягши поставлених завдань.

28 листопада 1918 р. була оприлюднена Грамота Ради Білоруської Народної Республіки із закликом організувати місцеві Білоруські Ради у зв'язку з можливим залишенням німецькими військами Білорусі, що і сталося 9 грудня 1918 р., коли німецькі війська залишили Мінськ і влада офіційно

передавалася радянському уряду, який анулював Брестський договір, а усі включені до нього зобов'язання, що стосувалися сплати контрибуції чи поступки територій і областей, оголошувались недійсними. 11 грудня 1918 р. Мінський губернський військово-революційний комітет розпустив Раду БНР і наказав заарештувати членів уряду. Радянська влада поверталася до Білорусі. 1 січня 1919 р. була проголошена БСРР.

Разом з тим у культурно-освітній сфері Раді Білоруської Народної Республіки і Народному Секретаріату вдалося досягнути найбільш значних успіхів. У квітні 1918 р. білоруська мова набула статусу державної і обов'язкової мови БНР. Починаючи з цього часу, регулярними стали курси білорусознавства, на яких читали свої лекції Я.Воронка, А.Смолич, О.Власов, Т.Гриб.

Проте і в цій галузі довелось працювати у край складних умовах. З літа 1918 р. окупаційна адміністрація розпочинає відкритий наступ на права земств і міських дум. Спочатку у їх виконавчі структури були введені німецькі "наглядачі" з метою політичного і фінансового контролю за їх діяльністю. Працівник Білоруського національного комісаріату у Москві М.Мороз, який побував у окупованому Мінську, в серпні 1918 р. повідомляв до Москви, що, незважаючи на тимчасовий характер окупації, в усіх урядових і приватних установах панують німецькі представники. Усі кошторисні витрати затверджуються німцями. Німецька адміністрація контролює усі призначення, здійснює ревізію установ.

Пізніше органи місцевого самоуправління позбавлялися права самостійно формувати свій бюджет, що відбилося на життєдіяльності Республіки. Зокрема, видатки на шкільну освіту "урізалися" на 67%. Були викреслені статті на фінансування учительських семінарій у Бобруйську, Борисові, на відкриття 7 нових ремісничих училищ Мінського середнього політехнічного закладу. Утримання початкових навчальних установ окупаційна адміністрація брала на себе. Зазначимо, що тих коштів, яких виділяло керівництво 10-ї армії на початкову освіту, не вистачало навіть на матеріальне забезпечення усіх наставників. За таких умов не могло йти мови про значне поширення шкільної мережі, покращення навчально-методичної бази шкіл, особливо у сільській місцевості, підвищення заробітної плати педагогам.

17 вересня 1918 р. командувач 10-ї німецької армії генерал Е. фон Фалькенгайн підписав постанову про принципи організації шкільної справи у зоні нової німецької окупації. У преамбулі до документа наголошувалося, що його положення відповідають ст. 43 Закону про введення сухопутних військ Гаазької міжнародної конвенції 1907 р. Однак ця постанова за своїм змістом, хоча і з більш м'якими формулюваннями, нагадувала шкільне законодавство Обер-Оста, яке не можна назвати ліберальним.

Усі навчальні установи Мінщини і західних районів Вітебщини та Могилевщини підпорядковувалися командувач 10-ї армії. Для відкриття нових навчальних закладів так само потрібен був дозвіл армійського командування. Ті школи, які були утворені після укладення Брестського миру, мали пройти додаткову процедуру. До компетенції німецької військової адміністрації входили і кадрові питання, пов'язані з призначенням і переведенням наставників на інші посади.

Цікавим виглядає пункт з вищезгаданої постанови, згідно з яким викладання у школах мало здійснюватися російською мовою, за винятком особливих випадків, коли німецьке командування дозволяло викладання іншою мовою. Це стало результатом підписання у Берліні 27 серпня 1918 р. додаткової російсько-німецької угоди, за якою Німеччина жодним чином не повинна була провокувати на тимчасово окупованій території сепаратистські настрої серед місцевого населення. Але цей пункт по суті залишався проформою, коли підкреслити, що ще до приходу німецьких військ на Мінщині, Могилевщині, Вітебщині працювало декілька сотень польсько-німецьких навчальних закладів, деяки єврейських світських установ, а в Мінську з'явилися перші білоруські школи. "Виправляти" ситуацію у німецької адміністрації не було можливостей, бажання і часу.

На зміну дирекції колишнього Віленського навчального округу для управління шкільною справою в районі дислокації 10-ї армії приходив Обласне (Крайове) навчальне опікунство, яке згодом погодився очолити Ю.Карський – найбільш авторитетна особа серед місцевої інтелігенції, котрий завжди стояв поза політикою і не був втягнутий у внутрішню політичну боротьбу між місцевими угрупованнями. Окрім загального керівництва шкільною справою, на нього покладалося завідування середніми навчальними установами, наставницькими семінаріями і Мінським інститутом вчителів. До штату Крайового шкільного опікунства вводились посади 2 заступників, на які були призначені білоруські національні діячі – професор В.Івановський і Б.Тарашкевич. Перший опікувався професійно-технічною освітою, другий – масовими елементарними школами.

Разом з тим створена установа не була самостійною у своїх рішеннях. У першу чергу це стосувалося утворення, реформування чи ліквідації навчальних установ, затвердження на посадах керівників шкіл, міських і повітових шкільних інструкторів. Усі правові і фінансові питання залишалися у руках німецької військової адміністрації. Постійним членом Крайового опікунства був керівник культурного відділу штабу 10-ї армії, який був присутнім на його засіданнях. За 2 місяці своєї роботи Обласному навчальному опікунству так і не вдалося здійснити нічого конкретного у справі поліпшення становища навчальних установ у зоні "нової німецької окупації", і як результат – розпад організації ще до приходу радянських військ у Мінськ [12, с. 20–21].

Незважаючи на це, протягом 1918 р. було відкрито близько 350 початкових білоруських шкіл, з них 20 – у Мінську, діяли гімназії. Планувалося заснувати університет, з цією метою була створена спеціальна комісія на чолі з професором М.Довнар-Запольським. Розгорнулася широка видавнича

діяльність. Вища музична школа, заснована у квітні 1918 р., реорганізовувалася у Білоруську Державну консерваторію, при якій організували відділ з вивчення білоруської народної пісні, історії білоруської культури. Директором консерваторії став професор Г.Журавльов, колишній викладач Варшавської консерваторії.

Значної уваги надавалося Народним Секретаріатом і Радою БНР такій важливій сфері духовного життя, як релігії. Ще 5 травня 1918 р. на зустрічі Я.Воронки з архієпископом Мінським і Туровським Георгієм зачіпалося питання про реорганізацію управління церквою, яке б відповідало інтересам Білорусі як незалежної держави. 1 жовтня 1918 р. у Мінську була відкрита Католицька духовна семінарія, яку очолив Ф.Абрантович. У ній викладалася білоруська мова та література, історія Білорусі.

З метою широкої пропаганди національної культури урядові структури БНР проводили різного роду пропагандистські заходи – виставки, театральні постановки. Активну участь в організації історико-етнографічної виставки у Вільно брав І.Луцкевич, у якого була своя багата колекція. Дана акція тривала з травня до серпня 1918 р. У червні 1918 р. Я.Воронка створив комісію для організації "Білоруської виставки імені Ф.Скорини" з метою показати еволюцію білоруської культури і державності з моменту її розквіту, занепаду в умовах польського та московського панування, і в роки її відродження на початку ХХ ст. [15, с. 194].

У справі поширення і поглиблення національної самосвідомості білорусів важливу роль відіграв театр. На початку травня 1918 р. у Мінську розпочало свою діяльність "Перше товариство білоруської драми й комедії", очолив його Ф.Жданович. 19 травня 1918 р. відкривається Білоруський Народний Дім імені М.Богдановича. Саме цього дня "Перше товариство білоруської драми й комедії" було реорганізоване у Білоруський державний театр БНР. Народний Секретаріат виділяв щомісячну субсидію на його утримання.

Таким чином, двоєчка політика, яку проводила Німеччина щодо Білоруської Народної Республіки, значно ускладнила діяльність керівників БНР по створенню білоруської державності. У проведенні своєї політики на території Білорусі Німеччина керувалася виключно економічними міркуваннями і потребами – використати БНР як продовольчий і людський ресурс. Тому німецький фактор справив суттєвий, хоча й не визначальний, вплив на історичний розвиток Білоруської Народної Республіки як політичного явища. І це слід враховувати при оцінці складних процесів та явищ 1918 р., які і стали ґрунтом для проголошення незалежності Білорусі вже на радянській основі.

Національно-культурне життя Білорусі в умовах німецької окупації було позначено певною свободою. Діяльність Ради БНР у царині культури набула в 1918 р. характеру чітко визначеної державної політики і сприяла поширенню національної самосвідомості.

Література

1. Архіви Беларускай Народнай Рэспублікі : в 2 т. – Вільня ; Нью-Ёрк ; Менск ; Прага. – 1998. Т. 1. – 1998. – 1720 с.
2. Аўсяная М. Лісты С.Рак-Міхайлоўскага / М. Аўсяная // Спадчына. – 1993. – № 3. – С. 73–81.
3. Галынец А. З рукапіснай спадчыны Томаша Грыба / А.Галынец // Спадчына. – 1996. – № 3. – С. 120–136.
4. Гурноў А. Дзень волі 90 / А. Гурноў, С. Дубавец, П. Жук. – Мн., 1990. – 8 с.
5. За дзяржаўную незалежнасць Беларусі. Дакументы і матэрыялы сабраныя і надрыктаваныя для публікацыі І.Касяком, прагледжаныя і апрабаваныя для друку камісіяй Беларускай Цэнтральнай Рады пад кіраўніцтвам праф. Р.Астроўкага. Выданыя Беларускай Цэнтральнай Рады. – Лендан, 1960. – 198 с.
6. Захарка В. Галоўныя момэнты Беларускага руху / В. Захарка // Спадчына. – 1997. – № 5. – С. 3–17.
7. Знешняя палітыка Беларусі: Зборнік дакументаў і матэрыялоў (1917–1922 гг.) / Пастаянная камісія Савета Рэспублікі Нацыянальнага Сходу Рэспублікі Беларусь на міжнародных справах і нацыянальнай бяспецы, Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Беларускі навукова-даследчы інстытут дакументазнаўства і архіўнай справы. – Мінск : Бея НДІДАС, 1997. Т. 1 – 1997. – 398 с.
8. Зюзькоў А. Крывавы шлях беларускай нацдэмакратыі / А. Зюзькоў. – Мінск : Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1931. – 87 с.
9. Крах немецкой оккупации в Белоруссии в 1918 г. // Сб. документов партархива ЦК КП(б) Белоруссии / сост.: Ф. О. Попов и В. А. Беляева. – Минск : Государственное издательство БССР, Редакция политической литературы, 1947. – 200 с.
10. Круталевич В. А. На путях национального самоопределения / В. А. Круталевич. – Мн. : Право и экономика, 1995. – 139 с.
11. Ладысеў У. Ф. На переломе эпох: станаўлення беларускай дзяржаўнасці (1917–1920 гг.) / У. Ф. Ладысеў, П. І. Брыгадзін. – Мінск : БДУ, 1999. – 120 с.
12. Ляхоўскі У. В. Адукацыйная палітыка Кайзераўскай Германіі на тэрыторыі Беларусі ў зоне "Новай акупацыі" пасля падпісання Брэсцкага міру ў 1918 г. / У. В. Ляхоўскі // Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць : матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Мінск : МДАУ, 2007. – Вып. 6. – 300 с.
13. Мигун Д. А. Германия и Беларусь: уроки истории (1914–1922 годы) / Д. А. Мигун. – Мн. : РИВШ БГУ, 2001. – 63 с.
14. Национальный архив Республики Беларусь, ф. 325, оп. 1, д. 15, 73 л.

15. Национальный архив Республики Беларусь, ф. 325, оп. 1, д. 19, 230 л.
16. Национальный архив Республики Беларусь, ф. 60, оп. 1, д. 754, 58 л.
17. Недасек Н. 1917–1947 Да трыццатых угодкаў найвызначнейшых падзеяў нашага нацыянальнага руху / Н. Недасек // Спадчына. – 1997. – № 3. – С. 17–30.
18. Платонаў Р. П. Пад пятой германскага кайзера / Р. П. Платонаў // Беларускі гістарычны часопіс. – 2001. – № 2. – С. 51–56.
19. Турук Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белорусов / Ф. Турук. – М., 1921. – 143 с.